

NAVOIY “XAMSA”SIDA ILM-MA’RIFATLI XOTIN-QIZLAR TA’RIFI

Muallif: Sultonmurod Olim¹

Affiliyatsiya: filologiya fanlari doktori, Toshkent amaliy fanlar universiteti professori, O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20195100>

ANNOTATSIYA

Ma’ruzada buyuk o‘zbek shoiri va mutafakkiri qalamiga mansub “Xamsa” tarkibiga kirgan besh dostonidagi ilm-ma’rifatli xotin-qizlar ta’riflangan nuqtalar tahlil etiladi. Shu tariqa shoir o‘z zamonasida xotin-qizlar ham erkaklar bilan teng tarzda ilm-ma’rifat olishi lozimligi g‘oyasini ilgari surgani oydinlashadi.

Kalit so‘zlar: Navoiy, “Xamsa”, doston, xotin-qizlar, Robia, Shirin, Layli, Dilorom, ilm-ma’rifat, jadid.

Abadiy mavzu. Adabiyotda xotin-qizlar masalasi abadiy mavzulardan biri hisoblanadi. Bundan Alisher Navoiy ijodi ham istisno emas. Buyuk shoir asarlarida xotin-qizlar masalasining yoritilishi ozmi-ko‘pmi tadqiq etilgan. Masalan, Sh. Abdullayeva [5], B. Rajabova [7, 8], Sh. Rahmonova [9], A. Erkinov [10], D. Yusupova [11] hamda ushbu satrlar muallifining [6] tadqiqotlarida masalaning u yoki bu jihati yoritilgan.

Biz ushbu ma’ruzamizda Navoiy asarlaridagi ilm-ma’rifatli xotin-qizlar ta’rifini tahlil etamiz.

Namozmi – kuchli yoki niyoz? “Xamsa” – Navoiydan qolgan eng buyuk yodgorlik. Uning tarkibidagi dostonlarda yorqin xotin-qizlar timsollari yaratilgan. Shu tariqa ilm-ma’rifat bobida ularning erkaklardan aslo kam emasligi ko‘rsatilgan.

Birinchi doston bo‘lmish “Hayrat ul-abror”ning “Ibrohim Adhamning Ka’bag‘a namoz bila borg‘oni va Robiayi Adviyag‘a Ka’baning niyoz bila kelgani” deb nomlangan 25-bobi – hikoyat. Unda Robia Adviya timsoli yaratilgan. Voqeasiga ko‘ra, Shayx Ibrohim Adham Makka ziyoratiga yo‘l oladi. Ka’ba joylashgan katta cho‘l boshlanganida u har qadamda joynamoz solib, ikki rak‘atdan namoz o‘qiydi. Shu yurish bilan u o‘n to‘rt yil deganda Makkaga yetib boradi. Sahrodagi har bir g‘iyoh til chiqarib, uni madh etadi. Lekin shuncha zahmat chekib yetib kelsa, Ka’ba joyida yo‘q emish.

Shayx ohu fig‘on chekadi. Shunda Hotif farishtadan ovoz keladiki, Ka’ba ziyoratiga kelayotgan bir ayol Allohga shavqu muhabbati yuki og‘irligidan qaddi bukilib, betob bo‘lib qolgani uchun Ka’baning o‘zi uning ziyoratiga ketgan.

Bu zaifa – Robia Adviya edi. Keyin Robia bilan Ibrohim Adham o‘zaro ko‘rishishadi. Unisi bunisini maqtaydi, bunisi unisini. Oxiri, Robia gapning po‘stkallasini aytadi – “Bu uzoq cho‘lda sening ishing arzi namoz, mening ishim esa arzi niyoz bo‘ldi, senga namozu riyo samara bergan bo‘lsa, menga niyozu fano foyda keltirdi”, – deydi:

Robia dedi anga: “Ogoh bo‘l, –
Kim necha yil bodiyada borcha yo‘l

Bo‘ldi ishing arzi namoz aylamok,
Sheva manga arzi niyoz aylamak.

Sanga samar berdi namozu riyo,
Bizga bu bar berdi niyozu fano” [1:120].

“Niyozu fano” deganda hech qanday manfaatni o‘ylamay, hamma narsani unutib, dunyodan ham kechib, qalbning tub-tubidan Alloh vaslini yalinib-yolborib so‘rash tushuniladi. Ibrohim Adham esa Xudoga ko‘proq yoqish maqsadida har qadamda ikki rak‘atdan namoz o‘qidi. Xudoga intilishning xuddi shu ikki bir-biriga zid yo‘lini qiyoslab, Hazrat Ali bir ajoyib hikmat aytgan va uni Navoiy o‘zbek tiliga qoyilmaqom qilib o‘giran:

Toat ko‘pidin ma‘rifat ozi – yaxshi [2:157].

Bu yerdagi “ma‘rifat” so‘zini hozirgi “ilm-ma‘rifat” ma‘nosida emas, “tasavvuf” tariqasida tushunish – kerak. Tasavvuf esa, sodda qilib aytganda, Alloh taolaga oshiqlik, uning vaslini tilashni anglatadi. Demak, ko‘p toat-ibodat qilgandan Xudoni ko‘proq sevish afzalroq ekan.

Bu yerda shoir riyo bilan, ya‘ni ko‘z-ko‘z qilib o‘n to‘rt yil har qadamda ikki rak‘atdan namoz o‘qigandan ko‘ra chin dildan Allohga niyoz qilishning ustunligini ta‘kidlagan. Shu tariqa Robia Adviyaning bu sidqi Ibrohim Adham ibodatidan ustun kelgani ko‘rsatilgan.

Xo‘sh, nega ayol avliyoning yo‘li erkak avliyoning yo‘lidan ustun qilib ko‘rsatildi?

Bu savolga javobni ham Navoiyning o‘zidan – uning bir qit‘asidan topamiz. Yana o‘sha Hazrat Ali nasriy hikmatning o‘zbekcha she‘riy tarjimasida asosida bitilgan bu satrlarda so‘zni kim, ya‘ni erkakmi yoki ayolmi aytayotganiga emas, balki nima deyayotganiga e‘tibor berish lozimligi uqtiriladi:

Chun g‘araz so‘zdin erur ma‘ni anga,
Noqil o‘lsa xoh xotun, xoh er.
So‘zchi holin boqma, boq so‘z holini,
Ko‘rma kim der oni, ko‘rgilkim, ne der [3:488].

Demak, Allohga ibodatda bandaning jinsiga emas, uning a‘moliga qaraladi, deyilmoqchi.

“Teng huquqli” bosh qahramonlar. “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sab‘ayi sayyor” dostonlaridagi ikki bosh qahramonning biri, ya‘ni Shirin, Layli va Dilorom – xotin-qiz.

Shirinining ilm-ma‘rifati, aql-farosati yuksak darajada ekaniga amin bo‘lamiz. 35-bobda Farhodning Mehinbonu saroyida mehmon qilinishi tasvirlangan. Bu ziyofatda Shirinning har biri bir fan sohasida kiroiy kamolot kasb etgan o‘n kanizi ham qatnashadi.

Bu majlis ichra hozir o'n dilorom,
Bori ham sarvqomat, ham gulandom.

Bo'lub Shirin bisotining nadimi,
Alardin xush Mehinbonu harimi.

Kelib har qaysi bir fazl ichra mohir,
Mahorat shevasi har birda zohir.

Biri ash'or bahri ichra g'avvos,
Biri advor davri ichra raqqos.

Biri mantiq rusumida raqamkash,
Biri hay'at ruqumig'a qalamkash.

Birining shevasi ilmi haqoyiq,
Balog'atda biri aytib daqoyiq.

Biri tarixda so'z aylab fasona,
Biri hikmat fani ichra yagona.

Hisob ichra birining zehni borib
Muammoda birisi ot chiqorib.

Bu fanlarda bular bir-birdin ahsan,
Yuz ul fanliq aro har qaysi yakfan.

Diloromu Diloroyu Diloso,
Gulandomu Sumanbo'yu Sumanso.

Parichehru Parizodu Parivash,
Pariraykar – zihi o'n ismi dilkash [3:271-272].

Bu parcha tahlilida ikki muhim nuqtaga alohida diqqat qaratishimiz – zarur.

Birinchisi – shuki, jadidlarimiz madrasalarimizda tabiiy fanlar o'qitilmasligi, bu jihatdan ilg'or Yevropa mamlakatlaridagi ilm-ma'rifat darajasidan juda orqa qolib ketganimiz masalasini ko'tarib, yangi tartibdagi maktablar ochdi. Ularda dunyoviy fanlardan ham ta'lim berila boshladi. Lekin, qarang, Navoiy o'sha XV asrda o'n qizning she'rshunoslik, musiqa nazariyasi, mantiq, astronomiya, tasavvuf, balog'at (poetika), tarix, falsafa, matematika, muammo (she'rda yashiringan so'zlarni topish) bo'yicha yetuk ilmga ega bo'lganini yozadi.

Ikkinchisi – shuki, sho'ro zamoniga qadar xotin-qizlar uylarda savod chiqargan, qizlar maktablari bo'lmagan. Qizlar madrasasi haqida-ku xayol qilishning ham imkoni bo'lmagan. Shunday bir zamondja Navoiy bu o'n qizning o'n fanda mohirligini yozyapti. Buning zamirida nima orzu yotibdi?

Bu tahlillar asosida hech ikkilanmasdan: "Navoiy temuriylar davri jadidi edi", – deya olamiz.

Va'daga vafo. Farhod toqqa suv chiqardi. Shuning sharafiga saroyda shohona mehmon qilindi. Hammasi yaxshi edi. Shirin ko'nglida ham Farhodga muhabbat jo'sh urgan edi. Shunday bir yaxshi kunda Shirinning ta'rifi Eron shohi Xusrav Parvezga yetib boradi. U bu masalada yaqin do'sti, donishmand Buzurg Ummiddan maslahat so'raydi. U sovchi yuborish fikrini aytar ekan, Mehinbonuni "kordon", ya'ni "ishning ko'zini biluvchi", "dono", Shirin("pari paykar")ni esa "bisyordon", ya'ni "ko'p narsani biluvchi" deb eshitganini aytadi:

Eshitmishmenki, Bonu kordondur,
Pari paykar dog'i bisyordondur [3:287].

Shoirning bu satrlarida ham xotin-qizlarning aqlli va ilm-ma'rifatli ekanini qayd etish – bor.

Mehinbonu sovchilarga nima deb javob berishni bilmay, boshi qotadi. "Xo'p" desa, Farhod nima bo'ladi, "yo'q" desa, Eron shohi uni va mamlakatini tinch qo'yadimi? Sovchilarni maslahatlashishini aytib jo'natadi. Oxiri Shirinning o'zini ham bu mashmashadan xabardor qiladi. Kutilmagan bu gapdan uning fig'oni chiqib ketib, jumladan:

Boshimg'a tig'i g'am sursang, ne bo'lg'ay,
Bu so'z deguncha o'ltursang, ne bo'lg'ay?!

...Manga Farhod ishq-i tuhmati bas [3:292], –

deydi. "Men odam bo'lsam, shu – yetarli, menga ishq ham, oshiqlik ham havas emas", – deydi donolarcha:

Menga ne ishqu, ne oshiq havasdur,
Agar men odam o'lsam, ushbu basdur! [3:293].

"Ushbu" deganda Farhod bilan bog'liq ishq-muhabbati mojarolarini ko'zda tutilgan. Bunda uning islomonayu o'zbekona odobiyo farosati namoyon bo'lgan.

Farhodni Xusrav hiyla yo'li bilan halok etadi. Shirin uning dardida kuyib, bir necha karra o'zini o'ldirishga urinadi. Har gal odamlar bunga xalaqit qiladi. Chunki Mehinbonu unga kecha-kunduz qorovullar tayinlagan edi.

Oxiri Mehinbonu Xusrav bilan yarashadi. Qamal qilingan shahar darvozalari ochiladi. Shirinni Eron shohiga berishga rozilik bildiriladi. Shirin tog'da Farhod bunyod etgan qasr ziyoratiga izn so'raydi. Xusrav noilojlikdan rozilik beradi. Shirin ot ustidagi shohona kajavada tog' sari yo'l olganida Xusrav lashkarining bari saf tortadi. Ular orasida shahzoda Sheruya ham bor edi. Shirinning chiroyini ko'rganda uning ko'nglini ishq o'ti o'rtaydi. Oromini yo'qotadi. O'ylab-o'ylab, otasini o'ldirish rejasini tuzadi. Xusravning zulmi haddidan oshgani uchun a'yonlari shahzoda tarafga o'tadi. Otani o'ldirib, taxtiga o'tiradi-da, Shiringa sovchi yuboradi.

Shirin esa – oqila, vafodor qiz. Ichida masalani puxta hal qilib oladi:

Ani ko'rmakdin o'lmak yaxshiroqdur! [3:440].

Bu Shirinninggina qo'lidan keladigan mardlik va qat'iyat edi.

Charbzabonlig'. Navoiy ishlatgan bu so'z lug'atda "shirinzabonlik", "tilyog'lamalik" [4:451] tarzida izohlanadi. Shirin donolik qiladi. Navoiy tili bilan aytganda, "charbzabonlig'" bilan Sheruyaga shart qo'yadi: "Avval Farhodning hurmatini bajo keltirib, azasini tutay, keyin sening hukmi farmoningda bo'lay, ko'nmasang, meni tirik ko'rmaysan", – deydi. Sheruya noiloj ko'nadi.

Shopur yo'l boshchiligida tog'dan Farhod jasadini topishadi-da, shohona kajavaga solib, o'zi bunyod etgan qasrga qo'yishadi. Shirin Mehinbonudan ruxsat so'rab, Farhod jasadi bilan vidolashmoqchi ekanini bildiradi. "Odamlar xalaqit qilmasin", – deb ham iltimos qiladi. Qasrga kirib, eshikni ichkaridan qulflaydi-da, o'lik yori bag'aliga kirib, jon beradi.

Maktabdoshlar. "Layli va Majnun"ning 11-bobida tasvirlanishicha, Qays, ya'ni Majnunni Laylining otasi qizi uchun bunyod etgan maktabga o'qishga berishadi. U o'qishni boshlagan kunlari Layli uyida betob yotgan, davolanayotgan edi. Tuzalib, o'qishga kelgan kuni uni ko'rgan mahzun Majnun ko'nglida ishq olovlandi.

Bizni qiziqtirgan masala– shundaki, Navoiy bu yerda, birinchidan, qizi uchun maktab qurdirgan otani, ikkinchidan, maktabda o'g'il bolalar bilan qizlarga birga ta'lim berilayotganini yozyapti. Amalda esa biz XX asrga kelibgina ming mashaqqat bilan o'g'il-qizlar birga ta'lim oladigan maktablarga erishdik.

Odam tinmay mashq qilsa, yuksak mahoratga erishib bo'ladi. Bu gapni har kim ayta olmaydi. Shunga ishongan, shuni o'zida sinab ko'rib, samara topgan kishigina bu qadar dadillik bilan shunday deya oladi.

Dilorom o'zida shunday kuch topdi. Nega?

U Bahrom shohning sevimli zavjiyasi edi. Ovga uni birga olib chiqqan edi. Podshohning kayfi bor edi. Xotiniga maqtangisi, ovchilik mahoratini bir ko'rsatib qo'ygisi, undan olqishlar eshitgisi keldi. "Jangalzorda kiyik uchrasa, qanday qilib otay?" – deb so'radi undan. Dilorom: "Avval shunday bir o'q otingki, u uchib ketayotgan kiyikning ikki qo'lini bir yo'la teshib o'tib, uni to'xtatsin. Keyin yana bir o'q otingki, bo'ynini teshib o'tib, uni bo'g'izlasin. Chunki: "Bo'ynidan bo'g'izlangan hayvon go'shti halol bo'ladi", – deyishadi", – dedi.

Kiyik paydo bo'lishi bilan Bahrom yorining bu shartini haddi a'losida bajaradi. Albatta, undan maqtovlar kutib: "Qalay?" – deydi gerdayib. Dilorom bamaylixotirgina: "Odam tinmay mashq qilsa, bunday yuksak mahoratga erishib bo'ladi", – deydi.

Bahromning kayfi bor edi. Xotining bu gapini kamsitish deb bildi. G'azabiga chiday olmay, uni o'limga hukm qildi. Ammo a'yonlari uni cho'lu biyobonda sochini bo'yniga o'rab, tashlab kelishdi. Doston voqeasi bo'yicha Dilorom tirik qoldi, yillar o'tib, eru xotin bir-biri bilan topishishdi ham.

Bizni bu yerda qiziqtirgan jihat – boshqa. Diloromning o'zi ham o'ta mahoratli changchi edi. Bu yuksak darajaga esa u tinimsiz mashq bilan erishgan edi, albatta. Tabiiyki, shoir iste'dod bobida xotin-qizlar erkaklardan aslo qolishmasligini ko'rsatgan. Zimdan esa sozandalik xotin-qizlar uchun ham kasb bo'lishi mumkinligini ham targ'ib qilgan. Bahrom aynan Diloromning changchilik mahorati sharofati bilan yorini topadi.

Temuriylar davri jadidi. "Jadid" so'zining "yangi" degan ma'noni anglatishini bugun bilmaydigan kishi kam topilsa kerak. Hamma zamonda ham ilg'or kishilar yangiliksiz olg'a intilib bo'lmasligini teran anglagan.

Navoiy esa bu jihatdan ilg'orlarning ilg'ori edi.

Axir, xalqona aytganda, "eski tos, eski hammom" bilan jamiyat qayergacha bora oladi? Asr-asrlar mobaynida ham jahon tamaddunidan batamom uzilgan holda

yashab kelayotgan xalqlar borligini tasavvur qilish uchun misol qidirib, uzoq-uzoqlarga borishning hech ham keragi – yo‘q: shundoq O‘zbekistonimiz janubiy chegarasida oqib o‘tayotgan Amudaryoning chap qirg‘og‘iga o‘tib, qo‘shni va qondosh xalqning yashash ahvolini bir ko‘rgan odam bu fikrimizga darhol qo‘shiladi-qoladi.

Buyuk Navoiyning sabog‘i – saboq: taraqqiyotga faqat va faqat yuksak darajadagi ilm-ma‘rifat bilangina erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik. T. 7. – Toshkent: Fan, 1991.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik. T. 15. – Toshkent: Fan, 1999.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik. T. 5. – Toshkent: Fan, 1990.
4. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 4 tomlik. T. 3. – Toshkent: Fan, 1984.
5. Abdullayeva Sh. Alisher Navoiyning xotin-qizlar haqidagi gumanistik fikrlariga doir (“Xamsa” asari misolida). – Filol. f. n. ... diss. – Toshkent: Nashriyotsiz, 1954.
6. Olim S. Xadichabegim yoxud badiiy va tarixiy haqiqat ziddiyati. / Tafakkur, 2018 yil, № 2. – B. 42 – 47.
7. Rajabova B. Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat...”ida onalar obrazi. – Toshkent: Fan, 2021.
8. Rajabova B. Boqiy vasiyatnomalar. – Toshkent: Fan, 2022.
9. Rahmonova Sh. Alisher Navoiy ijodida ijtimoiy faol ayollar obrazi. – Filol. f. b. f. d-ri ... diss. avtoref. – Qarshi: Nashriyotsiz, 2026.
10. Erkinov A. Navoiy “Xamsa”sidagi ijtimoiy faol ayol obrazi masalasiga doir. / “Barqaror taraqqiyot yo‘lida ayollar o‘rni: ilv-fan va sifatli ta‘lim” mavzusidagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent: Fan, 2011.
11. Yusupova D. Navoiy ijodida ayol siymosi. / “Alisher Navoiy adabiy va ilmiy merosini o‘rganish masalalari” mavzusidagi xalqaro konferensiya materiallari. – Toshkent: Nashriyotsiz, 2023.